

Wprowadzenie

Monografia zbiorowa pt. *Folklor polski i litewski (Źródła-adaptacje-interpretacje)* powstała w efekcie współpracy trzech ośrodków akademickich: polskich – Uniwersytetu w Białymstoku wraz z Działem Naukowym Książnicy Podlaskiej im. Łukasza Górnickiego i Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu – oraz litewskiego – Akademii Edukacji Uniwersytetu Witolda Wielkiego w Wilnie. W podstawowym założeniu publikacja ma ukazać folklor polski i litewski w ich powiązaniach oraz odrębnościach, jak też formy obecności ludowej tradycji w kulturze obu narodów. Ponieważ już od XIX wieku częściej mowa nie o folklorze czy żywej ludowej tradycji, lecz o adaptacjach, przeróbkach i interpretacjach źródłowego materiału wykorzystywanego przez twórców do celów artystycznych, ideowych, komercyjnych, co nierzadko prowadzi do folkloryzmu, również tym zagadnieniom poświęcono w pracy wiele miejsca. Z jednej strony pragniemy więc przybliżyć coraz bardziej odchodzącą w przeszłość część dziedzictwa narodowego Polaków i Litwinów, jaką jest tradycyjna kultura ludowa, oraz sprawdzić, na ile przesłanie romantyków dotyczące jej ocalenia, szerzej – utrwalenia śladów kultury słowiańskiej, uobecnia się w dobie współczesnej i w jakim zakresie ma ono wspólnotowy wymiar. Z drugiej strony nie bez znaczenia pozostaje uwzględniany przez autorów prac zawartych w tym tomie ewolucyjny charakter analizowanych zjawisk, zmieniających się pod wpływem czynników politycznych, społecznych oraz kulturowych w XIX i XX wieku, kiedy obserwowano wzmożone zainteresowanie kulturą wsi. Już wtedy popularna wśród etnografów i artystów postawa fascynacji znajdowała odbicie w różnych adaptacjach i interpretacjach z pogranicza folkloru oraz folkloryzmu.

Mając świadomość problematyczności zwłaszcza dwóch ostatnich przywołanych terminów, przyjmujemy w pracy ich akademickie rozumienie zgodnie z propozycjami Józefa Burszty przedstawionymi w *Słowniku etnologicznym*. Szczególnie pierwsze z pojęć budzi wiele kontrowersji, gdyż obecnie jest rozpatrywane w znaczeniach potocznym, publicystycznym i naukowym¹, a do tego wchodzi w nowe obszary zjawisk, jak sztuka, reklama czy polityka, które modyfikują jego sensy². Dla precyzji rozważań w tej pracy przyjmujemy więc, że folklor oznacza:

[...] odrębną i samodzielną część kultury symbolicznej, powszechnie, prawie bezrefleksyjnie właściwą konkretnym środowiskom [...], aż do całego społeczeństwa włącznie. [...] Składają się nań zarówno elementy tradycyjne, zazwyczaj uwspółcześniane, jak i treści aktualne o cechach estetycznych, zaspokajające określone potrzeby międzyludzkiej komunikacji. Treści folkloru są wyrażane zwłaszcza w formie słownej z jej walorami [...] oraz cechami gestycznoteatralnymi [...], a także w innych formach, jak muzycznej, choreograficznej, obrzędowej, wierzeniowej – formach często łączonych o wyrazie także ludycznym. Przekaz treści folkloru zawiera zarazem sposób pojmowania świata i określony do tego świata stosunek. Folklor istnieje tylko wtedy, kiedy jego treści są przekazywane³.

Folklorizm jest zaś traktowany jako:

[...] zjawisko z dziedziny kultury artystycznej, polegające na stosowaniu w szczególnych sytuacjach życiowych wybranych (bądź z dokumentacji, bądź wprost z życia) treści i form folkloru w postaci wtórnej, najczęściej wyuczonej i w sytuacjach zazwyczaj celowo zaaranżowanych. Zjawisko f. przejawia się w takich dziedzinach, jak stroje ludowe, literatura ustna, tańce, obrzędy, występy wokalne i muzyczno-instrumentalne oraz w plastyce. Do istoty f. należy: 1) wydobywanie z tradycji ludowej, historycznej lub aktualnej, takich tylko elementów, które są interesujące z racji atrakcyjnej formy czy emocjonalnej treści, 2) prezentowanie tych treści odbiorcom w postaci mniej lub więcej autentycznej, lub – przeważnie – przetworzonej, skomplikowanej, skróconej lub rozszerzonej i często łączonej z elementami tym treściami ob-

¹ U. Sobczyk, *Dzieje pojęcia „folklor” w polskim dyskursie humanistycznym*, „Ogrody Nauk i Sztuk” 2014, nr 4, s. 8–9.

² V. Wróblewska, *Folklor – tradycja i współczesność*. Wprowadzenie, w: *Folklor – tradycja i współczesność*, red. R. Sitniewska, E. Wilczyńska, V. Wróblewska, Toruń 2015, s. 7–18.

³ J. Burszta, *Folklor*, hasło, w: *Słownik etnologiczny. Terminy ogólne*, red. Z. Staszczak, Warszawa–Poznań 1987, s. 124.

cymi, 3) ukazywanie tych elementów w sytuacjach specjalnie wywołanych, odmiennych od autentycznego ich występowania, 4) tą drogą dochodzi do oderwania treści od ich naturalnych nosicieli, stąd do oddzielenia aktorów (nadawców) od widzów (odbiorców)⁴.

Na styku tych dwóch pojęć sytuuje się trzecie, istotne dla rozważań dotyczących folkloru obu narodów, a mianowicie adaptacja. Już w XIX wieku był to popularny sposób na przystosowywanie materii ludowej do powszechnego odbioru, by sprostać gustom miejskiego i wykształconego czytelnika. Za Jolantą Ługowską przyjmujemy, że adaptacja folkloru to „literacka transpozycja ludowych wątków [...] utrwalonych w zapisach folklorystycznych”⁵, jak też „zjawisko przystosowania, które [...] związać można ze zmianami w zakresie sposobu istnienia tekstu oraz typowego obiegu społecznego i procesu percepcji”⁶, czemu towarzyszy wpisana w tekst literacki „pamięć o folklorystycznym rodowodzie” uwidaczniająca się w elementach jego struktury⁷. Adaptacja łączy się zwykle z procesem transpozycji, czyli „ciągami przekształceń semantycznych dokonywanych w wyniku indywidualnego i w miarę swobodnego potraktowania przez autora materiału folklorystycznego, z którego buduje swą opowieść”⁸. Dzięki opisowi tego typu zabiegów na konkretnych literackich przykładach pragniemy pokazać, czym dla obu narodów był folklor, jakie przypisywano mu znaczenia i co się z nim stało w efekcie tych uwarunkowanych kulturowo modyfikacji.

W monografii poświęconej folklorowi polskiemu i litewskiemu skoncentrowano się głównie na poprzednich stuleciach, pragnąc ukazać rzeczy zapomniane, nieznane, jak też zweryfikować sądy w odniesieniu do zjawisk dobrze opracowanych w literaturze przedmiotu, zwłaszcza z kanonu lektur. Stąd badacze z różnych ośrodków z kraju (Białystok, Bydgoszcz, Chorzów, Gdańsk, Katowice, Toruń, Wrocław) i z zagranicy (Litwa, Białoruś, Wielka Brytania) analizują materię ludową oraz jej adaptacje i reprezentacje w literaturze, teatrze i w egodokumentach. Pod tym ostatnim

⁴ J. Burszta, *Folkloryzm*, hasło, w: *Słownik etnologiczny*, s. 131.

⁵ J. Ługowska, *Ludowa bajka magiczna jako tworzywo literatury*, Wrocław 1981, s. 11.

⁶ Tamże, s. 33.

⁷ Tamże, s. 10.

⁸ Tamże, s. 33.

terminem, przyjętym w badaniach humanistycznych, rozumiemy wspomnienia, pamiętniki, listy, czyli:

[...] teksty powstające jako efekt dobrowolnego lub przymusowego oświadczenia, raportu, sprawozdania, czyli dokumenty będące rezultatem przedstawienia osobistego świadectwa na temat siebie i innych osób oraz wydarzeń. Wspólną cechą wszystkich tekstów, które można określić jako ego-dokumenty, jest to, że jako oświadczenia (zeznania, wyznania) dobrowolne lub wymuszone, choć stanowią wycinek określonej rzeczywistości, to dają jednak pewien obraz postrzegania nie tylko innych, ale siebie samego (czyli autora) w rodzinie, społeczności, środowisku, kraju lub klasie społecznej⁹.

Zebrane w tomie prace, łącznie 26, ukazują różne zjawiska związane z tytułową tematyką. Zostały one ulokowane w dwóch działach: *Z badań nad folklorem polskim i litewskim* oraz *Folklor w kulturze – adaptacje i interpretacje*. W pierwszym znalazło się 12 tekstów koncentrujących się na dwojakiego rodzaju sprawach – kształtowaniu się etnograficznych badań nad folklorem Polski i Litwy na przełomie XIX i XX wieku, ze szczególnym uwzględnieniem inicjatyw Jana Karłowicza, Michała E. Brensztejna i Zygmunta Glogera (prace Violetty Wróblewskiej, Ireny Fedorowicz, Andrzeja Baranowa, Łukasza Zabielskiego, Patryka Suchodolskiego), oraz na analizie wybranych form i tematów z zakresu twórczości ludowej. Dokonano między innymi charakterystyki popularnych gatunków litewskiego folkloru, jak bajka, legenda i podanie, prezentując materiał z okolic Wilna (artykuł Józefa Szostakowskiego) bądź z obszarów bliższych obecnej Białorusi (tekst Henryka Pietkiewicza). Omówiono również typowe dla polskiego bądź/i litewskiego folkloru motywy, takie jak wilk, królewna z brodą, ruta, bagno, błoto i kałuża, żywy trup, odwołując się do przykładów pieśni, bajek i przysłów rozpatrywanych w kontekście wierzeniowo-obrzędowym (artykuły Dobrosławy Węzowicz-Ziółkowskiej, Agnieszki Gołębiowskiej-Suchorskiej, Sary Orzechowskiej, Roberta Piotrowskiego, Adriana Mianeckiego).

W drugim dziale, liczącym 14 prac, skupiono się na problematyce adaptacji i interpretacji ludowych źródeł w wybranych tekstach kultury – w literaturze, malarstwie, teatrze, jak też w pamiętnikach i wspomnie-

⁹ W. Szulakiewicz, *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 2013, vol. 1, nr 16, s. 67.

niach. Pierwszych sześć artykułów z tej serii dotyczy twórczego wykorzystania materiału ludowego przez pisarzy różnych okresów, wśród których znaleźli się Halina Bogel (praca Jolanty Ługowskiej), Józef Ignacy Kraśzewski i Maria Rodziewiczówna (tekst Inesy Szulskiej), Tadeusz Miciński (rozważania Heleny Nielepko, Michała Siedleckiego) i inni wybrani poeci młodopolscy (w tekście Hanny Ratusznej), Stefania Maria Romer (tekst Kamila K. Pilichiewicza) oraz Danuta Wawiłow (praca Elżbiety Kruszyńskiej). Kolejne trzy prace dotyczą literackich prezentacji obrazów wybranych elementów (kulturowej) przestrzeni, takich jak Żmudź, zaścianek laudański, Wilno (prace Niny Taylor-Terleckiej, Tadeusza Bujnickiego i Andrzeja Rataja, Pawła Wojciechowskiego). Dwa artykuły ukazują wykorzystanie motywów folklorystycznych w przedstawieniach teatralnych – dla dorosłych i dla dzieci (teksty Doroty Fox, Marzenny Wiśniewskiej). Badacze, omawiając przykłady literatury polskiej i litewskiej, dawnej oraz współczesnej, nie tylko podkreślają żywotność nurtu ludowego w twórczości artystycznej mimo nowych wpływów, mód i tendencji wyrastających z popkultury, ale też wchodzą w polemikę z dotychczasowymi ustaleniami i propozycjami interpretacji.

Wielość opisywanych zjawisk sprawia, że poszczególne części prezentowanej monografii charakteryzują się odrębnością metodologiczną, choć zasadniczo dominują dwa paradygmaty: filologiczny – literaturoznawczy i językoznawczy, oraz kulturoznawczy – antropologiczny i folklorystyczny. Dzięki takiemu podejściu do tytułowego przedmiotu badań można było dokonać jego wielokierunkowej analizy i interpretacji, ale trudno mówić tu o spójności badanego materiału w perspektywie czasowej i przestrzennej. W rozważaniach dominuje refleksja nad wiekiem XIX i XX, jednak nie brak nawiązań do okresów wcześniejszych i do współczesności. W zakresie terytorialnym dominuje zaś pogranicze polsko-litewskie, chociaż niemało tekstów powstało na podstawie materiału pochodzącego z Litwy, Polski, Białorusi, jak też z terenów Żmudzi, w większości ziem dawnej Rzeczypospolitej. Rozległość objętego badaniem terytorium w pewnym stopniu może zobrazować załączony fragment historycznej mapy, pochodzący z pracy Jana Topolnickiego zatytułowanej *Mapa Rzeczypospolitej Polskiej: ułożona i rysowana w roku 1862 podług map Lelewela, Wrotnowskiego i Zanonia i podług opisów Balińskiego, Lelewela i Sarnickiego* (zob. il. 1). Fragmenty zaznaczone tam na zielono i częściowo na żółto odpowiadają miejscom akcji utworów, zwłaszcza tych XIX-wiecznych,

omawianych w tym tomie. Obszar badany przez współczesnych folklorystów lepiej oddaje zaś druga mapa (il. 2), stworzona przez litewskich badaczy z Uniwersytetu Wileńskiego na potrzeby realizowanego przez nich projektu *Gwary polskie na Litwie*¹⁰. Całość rozważań wzbogacają fotografie i ryciny przedstawiające omawiane osoby lub miejsca. Ich spis znajduje się na końcu tomu.

Mamy nadzieję, że tak zakrojona monografia poświęcona folklorowi polskiemu i litewskiemu oraz ich wpływom widocznym w kulturze obu narodów pozwoli na pokazanie wspólnotowego, ale i oryginalnego charakteru dzisiaj nieco marginalizowanej części dziedzictwa kulturowego, przyczyniając się do poszerzenia dalszych badań w tym zakresie i pogłębienia współpracy folklorystów ponad granicami.

¹⁰ Zob. <http://www.lenkutarmes.flf.vu.lt/> (dostęp: 10.03.2020).